

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 352.07(477):323.2:3163

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.35.7>

ІНТЕГРАТИВНІ ФОРМИ КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

INTEGRATIVE FORMS OF COMMUNICATION OF PUBLIC AUTHORITIES AND THE CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT REFORM IN UKRAINE

Бортніков В.І.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Бортнікова А.В.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Реформа місцевого самоврядування на засадах децентралізації, перші два етапи якої містили в собі збільшення фінансових можливостей громад і зміну адміністративно-територіального устрою, є однією з найуспішніших за всю історію України. На третьому етапі реформи тривали інтенсивні контакти органів місцевого самоврядування, державної влади та громадськості з питань життєзабезпечення територіальних громад, пошуку адекватних форм та відповідей на виклики сучасності в контексті російсько-української війни. Метою статті є аналіз інтегративних форм комунікації органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства в умовах реформи місцевого самоврядування в Україні та на Волині. Серед них: Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України, Національна рада з відновлення України від наслідків війни, Швейцарсько-український проєкт міжнародної технічної допомоги «Згуртованість та регіональний розвиток України» (UCORD), проєкт USAID «Підвищення ефективності роботи та підзвітності органів місцевого самоврядування» («ГОВЕРЛА»), Європейська асоціація місцевої демократії ALDA, програма Ради Європи «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні», Українська асоціація обласних і районних рад, Координаційна рада з питань місцевого самоврядування при голові обласної ради тощо. Колегіальні форми розвитку місцевої демократії включають ті, що реалізовано під егідою вищих і центральних органів державної влади України, такі, що ініційовані місцевою владою, а також міжнародні проєкти та ініціативи. Відмінність цих форм полягає в тому, що окремі з них є ексклюзивними, інші – проводилися в межах сталих інституційних структур влади і громадянського суспільства або є складовими реалізації міжнародних програм і проєктів ЄС і США.

Ключові слова: інтеграція, комунікація, Волинська область, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, військова агресія РФ.

The local self-government reform based on decentralization, the first two stages of which included increasing the financial capacity of communities and changing the administrative and territorial structure, is one of the most successful in the history of Ukraine. At the third stage of the reform, intensive contacts of local self-government bodies, state authorities and the public continued on the issues of livelihood of territorial communities, the search for adequate forms and answers to the challenges of modernity in the context of the Russian-Ukrainian war. The purpose of the article is to analyze the integrative forms of communication of public authorities and the civil society institutions in the conditions of local self-government reform in Ukraine and Volyn. Among them: the Congress of Local and Regional Authorities under the President of Ukraine, the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, the Swiss-Ukrainian International Technical Assistance Project «Cohesion and Regional Development of Ukraine» (UCORD), the USAID project «Increasing the efficiency and accountability of local self-government bodies» («HOVERLA»), the European Association of Local Democracy ALDA, the Council of Europe program «Strengthening good democratic governance and stability in Ukraine», the Ukrainian Association of Regional and District Councils, the Coordinating Council on Local Self-Government issues under the head of the regional council, etc. Collegial forms of development of local democracy include those implemented under the auspices of higher and central state authorities of Ukraine, those initiated by local authorities, as well as international projects and initiatives. The difference between these forms lies in the fact that some of them are exclusive, others were carried out within the framework of stable institutional structures of government and civil society or are components of the implementation of international programs and projects of the EU and the USA.

Key words: integration, communication, Volyn region, local self-government, civil society, military aggression of the Russian Federation.

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування на засадах децентралізації, перші два етапи якої містили в собі збільшення фінансових можливостей громад і зміну адміністративно-територіального устрою, є однією з найуспішніших за всю історію України. Продовження реформи залишається пріоритетом для країни й у 2023 р. На третьому етапі децентралізації, за твердженням експертів, потрібно впровадити законодавство про адміністративно-територіальний устрій, налагодити внутрішню структуру місцевого самоврядування та вирішення питання місцевих державних адміністрацій, необхідно також змінити механізми адміністрування місцевих податків [1]. Суттєві корективи в плани розвитку громад і територій внесла військова агресія РФ.

Ці та інші питання діяльності органів публічної влади передбачають інтеграцію вітчизняних та міжнародних інститутів і структур різних масштабів й підпорядкування. Аналіз їх роботи дає змогу визначити головні напрями вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та реформи децентралізації в Україні, що продовжується. Зокрема, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр. вимагає спрямування зусиль щодо, «посилення координації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства в процесі реалізації державної політики у відповідній сфері на національному та регіональному рівнях» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема комунікації інститутів громадянського суспільства і публічної влади є предметом зацікавленості таких вітчизняних вчених, як Т. Андрійчук, В. Андрющенко, О. Дмитренко, О. Корнієвський, Л. Кочубей, О. Майборода В. Степаненко, М. Токар та ін. [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. На справедливе твердження вітчизняних вчених, «сучасна динаміка суспільно-політичних процесів і демократичного розвитку в Україні дає сміливість говорити про формування нових конструктів інституційної співпраці, які можна закласти в основу державної політики» [11, с. 499–500].

Метою статті є аналіз інтегративних форм комунікації органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства в умовах реформи місцевого самоврядування в Україні та на Волині.

Виклад основного матеріалу. Потреба координації роботи органів місцевого самоврядування, державної влади і громадськості на регіональному та субрегіональному рівнях зумовили виникнення в Україні нових інституцій. Зокрема, у лютому 2021 р. утворено Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України (далі Конгрес). Його робочими органами є Палата місцевих влад, Палата регіонів та Президія.

Конгрес:

- представляє інтереси регіонів і територіальних громад;

- є форумом, на якому представники місцевих і регіональних влад обговорюють та формують спільну візію щодо шляхів вирішення нагальних проблем;

- тісно взаємодіє з національними та міжнародними організаціями, які представляють місцеві та регіональні влади;

- організовує публічні обговорення та конференції на місцевому і регіональному рівнях з метою активного залучення до цього громадськості, участь якої є важливою для утвердження демократії;

- готує регулярні доповіді щодо стану місцевої та регіональної демократії.

До складу Конгресу входять 1759 членів конгресу, серед яких 410 міських голів, 435 селищних голів, 625 сільських голів [12].

На виконання доручення Офісу Президента України 19 жовтня 2023 р. на Волині утворено Регіональний Офіс Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України у Волинській області.

Свідченням життєздатності Конгресу як інституції, що опікується розвитком місцевого самоврядування, став факт регулярного проведення засідань його органів, насамперед президії, а також організація численних заходів за участю міжнародних донорських організацій і проєктів. Так, у квітні 2023 р. за ініціативи Конгресу проведено Міжнародний саміт міст та регіонів. Його учасниками стали понад 250 урядників муніципалітетів з понад 50 країн світу, представники Комітету регіонів ЄС, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, представники українських асоціацій органів місцевого самоврядування, очільники областей і районів, народні депутати України, представники центральних органів виконавчої влади, міжнародних проєктів технічної допомоги.

Головна мета учасників саміту – обговорення повоєнного відновлення України, реінтеграція українських територій, подолання гуманітарних викликів. І найголовніше – це підтримка міжнародними урядовими та неурядовими організаціями українських ініціатив. На засіданні представлена концепція діяльності Регіональних офісів міжнародного співробітництва. Також під час саміту його учасники підписали Угоду про приєднання України до системи Механізму цивільного захисту ЄС та нові договори про партнерство між містами та регіонами Об'єднаної Європи [13].

Чинником спрямування зусиль міжнародної спільноти в напрямі євроінтеграційного поступу Україні є формат т. зв. Міжнародної технічної допомоги (МТД) – фінансові та інші ресурси та

послуги, що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі. Виконання програм і проєктів МТД на підставі міжнародних договорів України, бенефіціарами яких є центральні органи виконавчої влади або обласні державні адміністрації необхідно визнати одним із механізмів непрямой державної підтримки громадянського суспільства та його організацій, які одержують допомогу на конкурсних засадах або визначені наперед донорами і виконавцями відповідних програм і проєктів [14, с. 145].

У серпні 2023 р., офіс Конгресу за підтримки Швейцарсько-українського проєкту міжнародної технічної допомоги «Згуртованість та регіональний розвиток України» (*UCORD*) організували дискусійний форум на тему: «Механізми взаємодії суб'єктів державної регіональної політики щодо відновлення та розвитку регіонів». Активну участь у дискусії взяли представників обласних рад та державних адміністрацій, агенцій регіонального розвитку, представників громад, всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування. Учасники обговорили державну регіональну політику, виклики, що стоять перед органами місцевого самоврядування та можливості їх вирішення для забезпечення ефективної роботи.

Черговий раунд слухань, що організовано у взаємодії офісу та Палати регіонів Конгресу за підтримки швейцарсько-українського проєкту «Згуртованість та регіональний розвиток України», проходив у вересні 2023 р. за темою: «Про згуртованість і регіональний розвиток на шляху до ЄС». Цей захід організовано за участю представників органів місцевого самоврядування, державних адміністрацій, представників центральних органів влади та управління.

У листопаді 2023 р. на Волині відбулося розширене засідання президії Конгресу. Участь в обговоренні першочергових завдань регіону, а також шляхів їх вирішення взяли керівники області, лідери громад, очільники районів, представники сил оборони та правоохоронних органів, а також урядовці на рівні міністрів чи їх заступників. Присутні, зокрема, проаналізували спільні дії військового командування та місцевих органів влади різних рівнів у вирішенні матеріально-технічних потреб військових формувань. Зазначалося, що лише з початку цього року на потреби об'єднаних сил оборони було спрямовано 116 млн грн з обласного бюджету Волині та майже 900 млн – громадами краю. І це без урахування підтримки, залученої за посередництва волонтерів, благодійників та міжнародних партнерів.

Окрему увагу було приділено посиленню захисту українсько-білоруського кордону на території області. Члени Конгресу та урядовці розглянули комплекс питань із захисту об'єктів

критичної енергетичної інфраструктури, відновлення втрачених внаслідок ворожих повітряних атак потужностей та перспективи опалювального сезону в області. Розглядалися і питання надання реабілітаційної допомоги військовим. Зокрема, на Волині вже відкрито шість із семи запланованих стаціонарних реабілітаційних відділень. Окрім того в громадах мають з'явитися кабінети амбулаторної реабілітації та психологічної підтримки і не лише військовослужбовців, а й членів їхніх родин. Щодо питання безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану, то Волинь у 2023 р. отримала 47 млн цільових коштів. У 258 школах облаштовано сховища, ще 87 їх потребують [15].

Також при Президентові України у квітні 2022 р. створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни – консультативно-дорадчий орган за участю представників регіонів. Її метою є розроблення плану післявоєнного відновлення та розвитку України, визначення пріоритетних реформ, необхідних у воєнний і післявоєнний періоди; підготовки стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є актуальними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди. Участь в установчій *ZOOM*-платформі щодо формату залучення найвищих органів місцевого самоврядування до процесу післявоєнного відновлення України взяли голови обласних рад.

Розвиток місцевого самоврядування в Україні відбувається в напрямі імплементації європейських стандартів, зокрема положень Європейської хартії місцевого самоврядування, рекомендацій Ради Європи, що загалом уписується в контекст реалізації засад т. зв. «доброго урядування». Зокрема, у квітні 2023 р. в Києві відбувся круглий стіл «Добре демократичне урядування в Україні: досягнення, виклики та шлях вперед у повоєнний період», організованому Верховною Радою України спільно з Радою Європи. Окрім очільників обласних рад, адміністрацій, міських голів у його роботі взяли участь представники Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України, делегації України в Конгресі місцевих і регіональних влад Ради Європи, Асоціації міст України, Української асоціації районних та обласних рад, Асоціації об'єднаних територіальних громад.

Упродовж роботи форуму відбулося урочисте підписання українською стороною Спільної декларації стосовно доброго демократичного урядування в Україні за підсумками Діалогу високого рівня: «Добре демократичне урядування в Україні: досягнення, виклики та шлях вперед у повоєнний період», що відбувся у листопаді 2022 р. у штаб квартирі Ради Європи в Страсбурзі. За підсумками нього було напрацьовано Дорожню карту реформ місцевого самоврядування, яка, зокрема, перед-

бачає продовження децентралізації та реформу публічного управління на місцях [16].

В Україні з березня 2021 по березень 2026 р. реалізується проєкт *USAID (United States Agency for International Development)* «Підвищення ефективності роботи та підзвітності органів місцевого самоврядування» («ГОВЕРЛА»), що має бюджет 74 млн дол. США. Управлінська структура проєкту передбачає центральний офіс в Києві та шість регіональних офісів, які охоплюють своєю підтримкою дев'ять областей і понад 80 громад. Підтримка передбачає сприяння здійсненню трансформаційних перетворень на місцевому рівні, посилення спроможності органів місцевого самоврядування та його посадових осіб здійснювати відповідні повноваження.

У січні 2022 р. в Луцьку в рамках проєкту *USAID* («ГОВЕРЛА») та Асоціації міст України обговорили законодавчі основи місцевого економічного розвитку. Участь у форумі взяли голови територіальних громад, очільники і депутати обласних та районних рад, представники державної виконавчої влади на місцях, урядовці, парламентарі, а також експерти проєкту «ГОВЕРЛА» та Асоціації міст України. Йшлося про засади державної регіональної політики в умовах нового адміністративно-територіального устрою загалом та стратегічне планування розвитку територій зокрема [17].

Умовою успішного здійснення реформи децентралізації є підготовка кваліфікованих кадрів, здатних вирішувати надскладні завдання сучасного етапу розвитку громад і територій. Цей напрям роботи перебуває в центрі уваги держави, органів місцевого самоврядування різного рівня, а також є складовою частиною програм і проєктів міжнародних демократичних інституцій. Як зазначено у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр., одним із стратегічних завдань розвитку громадянського суспільства в Україні є «вивчення та поширення кращих вітчизняних та зарубіжних практик громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення» [2].

У контексті загальноукраїнських тенденцій активізації територіальних громад у лютому 2022 р. Всеукраїнська Асоціація об'єднаних територіальних громад для лідерів територіальних громад Волині провела навчання та консультації в межах «Регіонального тижня». Членами Всеукраїнської Асоціації ОТГ на той час були 17 з 54 волинських територіальних громад. Із цією метою створено 17 консультативно-навчальних платформ, які охоплюють практично усі сфери діяльності: від законодавства та самоврядного менеджменту – до безпеки у громадах [18].

Наприкінці березня 2023 р. на Волині відбувся семінар-навчання «Енергоефективність територіальної громади», який відбувся за сприяння проєкту *USAID* («ГОВЕРЛА»). Під час форуму представники волинських територіальних громад разом з експертами обговорили проблеми використання інструментів з енергоефективності на місцевому та регіональному рівнях, зокрема проаналізували основи законодавства, систему енергоменеджменту, енергетичні стратегії і плани, вивчили міжнародний досвід та опрацювали засади міжмуніципального співробітництва у сфері управління енергоощадними проєктами. З метою втілення напрацьованих пропозицій голова Волинської обласної ради Г. Недопад, депутат обласної ради, представник Асоціації «Енергоефективні міста України» С. Кошарук та заступник голови ОВА Ю. Гупало підписали Меморандум про запровадження системи енергоменеджменту в закладах обласної комунальної власності [19].

За результатами онлайн-співбесіди, яку провела Європейська асоціація місцевої демократії *ALDA*, Волинську обласну раду включили до мережі *ALDA*. Ця організація є ключовим учасником у галузі місцевої демократії та співпраці між місцевими органами влади та громадянським суспільством у Європі, сусідніх країнах та по всьому світу, діючи в основному за допомогою методів співучасті в управлінні та децентралізованого співробітництва. Як основний елемент *ALDA* підтримує громадян та групи громадян у їхніх ініціативах, спрямованих на покращення місцевого контексту, наведення мостів з місцевою владою, щоб зробити цю зміну реальною. Організація об'єднує понад 350 членів, включаючи місцеві органи влади, асоціації місцевих органів влади та організації громадянського суспільства з більш ніж 45 країн Європи і фінансується за рахунок членських внесків, а також проєктного фінансування від Європейської Комісії, Ради Європи та інших державних та приватних донорів [20].

Центр експертизи доброго врядування Ради Європи в межах Програми «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні» у жовтні 2023 р. у Львові організував зустріч високого рівня. Обговорення відбулося у т. зв. «страсбургському форматі», який зарекомендував себе як ефективний інструмент досягнення консенсусу в найбільш дискусійних питаннях. Зустріч пройшла за зачиненими дверима за правилом, коли всі учасники максимально заохочені висловлювати свою думку та пропозиції, але без ідентифікації спікера чи органу, яку він представляє.

Як засвідчує практика функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні, не всі вони довели свою ефективність та спроможність захищати інтереси регіонів. До таких громадських об'єднань відноситься Українська асоціація облас-

них і районних рад (УАРОР), що виникла у 1991 р., а у жовтні 1992 р. її включено до реєстру європейських асоціацій та об'єднань, що дало можливість Асоціації брати участь у заходах, організованих Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи.

Із часом виникла нагальна потреба зібрання представників регіонів з метою аналізу та ревізії діяльності цього добровільного об'єднання. Наприкінці вересня 2023 р. відбувся звітно-виборчий з'їзд УАРОР. Волинь представляли голова обласної ради та очільники райрад: Володимирської, Камінь-Каширської, Ковельської та Луцької.

Статут асоціації передбачає проведення з'їзду не рідше одного разу на два роки, проте востаннє він скликався понад шість років тому. Окрім того керівник, Правління та Президія не були переобрані ні після реформи децентралізації, яка суттєво перекроїла реєстр органів місцевого самоврядування, а ні після місцевих виборів 2020 р., які докорінно оновили склад місцевих рад. Відтак у керівних органах асоціації перебували люди, які більше не представляли органи місцевого самоврядування. Тож ключовими питаннями з'їзду стали: обрання Президента УАРОР, формування нового складу Правління та Ревізійної комісії, а також звіт про фінансово-господарську діяльність організації.

За результатами голосування уповноважених представників Асоціацію обласних і районних рад очолила голова Харківської облради Т. Єгорово-Луценко, за яку проголосувало 108 із 116 уповноважених учасників зібрання. Віцепрезидентом з питань регіональної політики обрано голову вищого представницького органу Волинської області Г. Недопада. Інтереси районних рад з цих питань в керівних органах асоціації представлятиме голова Ковельської районної ради В. Шворак. А керівник Володимирської райради В. Хиць увійшов до складу Ревізійної комісії [21].

Найбільш дієвим органом здійснення координації зусиль усіх ланок місцевого самоврядування в масштабах Волинської області зарекомендувала себе Координаційна рада з питань місцевого самоврядування при голові обласної ради. На її регулярних зібраннях розглядалися питання життєзабезпечення громад і територій, відновлення інфраструктури, фінансової та матеріальної допомоги військовим на фронті, їх реабілітації в спеціалізованих закладах області, прийняття і розміщення десятків тисяч внутрішньо переміщених осіб, облаштування бомбосховищ та укриттів, організація навчального процесу в закладах освіти, участі волинського бізнесу в інфраструктурних проєктах та ін.

Висновки. Отже, в умовах третього етапу реформи децентралізації продовжувалися інтенсивні контакти органів місцевого самоврядування, державної влади та громадськості з питань життєзабезпечення територіальних громад, пошуку адекватних форм та відповідей на виклики сучасності у контексті російсько-української війни. Колегіальні інституційні форми комунікації, спрямовані на вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування в нових умовах, включали ті, що відбувалися під егідою вищих і центральних органів державної влади України, такі, що ініційовані місцевою владою, а також міжнародні проєкти, ініціативи та форуми, в яких брала участь місцева влада. Відмінність цих форм полягала й в тому, що окремі із них є ексклюзивними, інші – проводилися в межах сталих інституційних структур влади і громадянського суспільства або є складовими реалізації міжнародних програм і проєктів. У цьому контексті в ролі активних суб'єктів реалізації інтегративних практик допомоги Україні виступили громадські організації Європейського Союзу та США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пастушенко К. Чому після війни в Україні важливо продовжити реформу децентралізації. *Економічна правда*. 2023. 23 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/23/698335/> (дата звернення: 20.11.2023).
2. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 року. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 25.12.2022).
3. Андрійчук Т. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення. *Політичні дослідження. Political Studies*: укр. наук. журнал. 2021. № 2. С. 80–93.
4. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: [проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соц.-філос. аналізу: у 2 кн.]. Київ: Знання України, 2018. Кн. 1: Від мрії до дії, 2018. 659 с.; Кн. 2: Філософія новітнього державотворення, 2018. 647 с.
5. Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія* / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 266–307.
6. Корнієвський О. А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія. Київ: Альтерпрес, 2010. 396 с.

7. Кочубей Л. Політична комунікація як фактор розвитку громадянського суспільства. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: Ін-т політ. і етнонац. Досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 102–118.
8. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2014. № 3. С. 8–24.
9. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 419 с.
10. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львів. регіон. ін-т держ. упр. при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020, 412 с.
11. Токар М. Теоретико-методологічні основи вивчення політики сприяння розвитку системи неурядових організацій та проблем їхньої взаємодії з публічною владою. *Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів*: кол. монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця, і Маріана Токара; [авт. кол.: С. Асланов, І. Вегеш, А. Дербак та ін.]; каф. Політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. С. 493–534.
12. Склад конгресу. *Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України*. URL: <https://www.congress.gov.ua/sklad-konhresu/> (дата звернення: 24.11.2023).
13. Міжнародний саміт міст та регіонів: світова підтримка України. 19.04.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/mizhnarodnij-samit-mist-ta-regioniv-svitova-pidtrymka-ukrayiny/> (дата звернення: 25.11.2023).
14. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. 2016–2020 / ОБСЄ. Координатор проектів в Україні. Київ: Вид-во ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2016. 280 с.
15. Безпека, кордон, енергетика, агросектор: регіональний аспект. 07.11.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/bezpeka-kordon-energetyka-agrosektor-regionalnij-aspekt/> (дата звернення: 25.11.2023).
16. Голова Волинської ради сьогодні працює в українському парламенті. 18.04.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/golova-volynrady-sogodni-praczuje-v-ukrayinskomu-parlamenti/> (дата звернення: 22.11.2023).
17. Проект USAID «ГОВЕРЛА». *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/donors/hoverla> (дата звернення: 25.11.2023).
18. Громади навчатимуть ефективності заради спроможності. 07.02.2022. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2022/gromady-navchatymut-efektyvnosti-zarady-spromozhnosti/> (дата звернення: 27.11.2023).
19. Енергоефективна громада: стартував практикум для тергромад. 30.03.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/energoefektyvna-gromada-startuvav-praktykum-dlya-tergromad/> (дата звернення: 20.11.2023).
20. Волинська обласна рада співпрацюватиме з європейськими донорами. 25.08.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/volynska-oblasna-rada-spiwpraczuivatyme-z-jevropejskymu-donoramy/> (дата звернення: 19.10.2023).
21. Переобрано керівництво УАРОР. Григорій Недопад – віцепрезидент. 28.09.2023. URL: <https://new.volynrada.gov.ua/2023/pereobrano-kerivnyctvo-uaror-grygorij-nedopad-viceprezydent/> (дата звернення: 27.11.2023).